

Dějiny ošetřovatelství/19. století

19. století je charakteristické vznikem profesionálního ošetřovatelství.

Od 14. století bylo pro ženy v Evropě stále obtížnější až nemožné věnovat se lékařství nebo chirurgii. Nesměly studovat na medicínských fakultách ani se stát členkami organizací, které vydávaly povolení k praxi.

V nových nemocnicích devatenáctého století ženy tvořily značnou část ošetřovatelského personálu.

První známkou reformy bylo **hnutí protestantských diakonek** v severní Evropě na začátku devatenáctého století. Mladé ženy navštěvovaly nemocné a pomáhaly jim.

Luteránský pastor z Kaiserwerthu Theodor Fliedner školil diakony a seznámil se s prací kvakerské reformátorky véžeňství **Elizabeth Fryovou**. Tyto zkušenosti jej vedly k založení školy pro diakonky – **ošetřovatelky**. Délka školení trvala tři roky. Absolventky mohly rozdávat léky a pečovat o nemocné a rekonvalescenty. Do roku 1864 vychovala škola 1600 sester.

V roce 1840 Fryová navštívila Kaiserwerth a po návratu do Londýna založila **ošetřovatelský ústav**. Pracovaly v něm nábožensky založené dámy, jež si říkaly Protestantské milosrdné sestry. Později si však jméno změnily na **Sestry ošetřovatelky**. Tyto sestry neměly teoretické vzdělání a byly školeny pouze v domácím ošetřování nemocných. Ošetřování nemocných přijala také anglikánská církev a byla ustavena řada ošetřovatelských sdružení – např. Škola sv. Jana založená v roce 1848. Zde se systematicky školily dámy z anglických středních vrstev. V roce 1856 škola převzala ošetřovatelskou péči v londýnské nemocnici. O rok později založila **sestra Mary Jonesová** pětiletou školu pro ošetřovatelky.

Velké osobnosti 19. století

Nikolaj Ivanovič Pirogov

Nikolaj Ivanovič Pirogov (13. 11. 1810 – 15. 12. 1881) se narodil v Moskvě jako poslední čtrnácté dítě státního úředníka. Většina jeho sourozenců zemřela. Naživu zůstali pouze dva bratři a tři sestry. Otec zemřel roku 1824, a rodina tak zůstala nezaopatřená. Rodinný lékař, profesor anatomie a fyziologie na moskevské univerzitě Efreim Mukhin (1766–1850), zařídil, aby Pirogov v r. 1825 začal **studovat na lékařské fakultě v Moskvě**.

Ve dvaceti šesti letech Pirogov přijal místo **chirurga** na německé univerzitě v Dopratu, kde pracoval od roku 1836 do roku 1840. V roce 1840 oslovil Pirogova ministr Kleinmichel a nabídl mu místo **primáře** chirurgie v nemocnici o 1000 lůžkách – ve vojenské akademii armádní medicíny v Petrohradě.

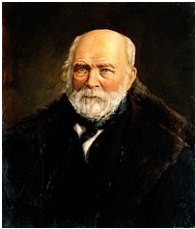
V září 1854 napsal Pirogov, uznaný ruský lékař, velkovévodkyni **Jeleně Pavlovně** (švagrová cara Nikolaje) o svém plánu založit společnost žen, jež by pomáhala nemocným a raněným, a vyzval ji k výběru personálu. Velkovévodkyně založila z vlastních zdrojů **Společenství sester Pozdvížení sv. Kříže** pro pomoc raněným a nemocným vojákům. V září 1854 zemřelo v Sevastopolu tisíce raněných lidí.

Pirogov požádal o vyslání do **krymské války**. Díky pomoci velkovévodkyně byla žádost akceptována. Doprovázen několika dalšími lékaři a v čele skupiny Krestovozdvíženskou obščinu sester Miloserdija vyrazil Pirogov 9. 11. 1854 na Krym. Zde pracoval 14 měsíců. Zpočátku naráželi Pirogov i ošetřovatelky na velkou nevoli generality. Po celou dobu pracovali v lazaretech zřízených ve stanech (nikoli v budovách) a zachraňovali raněné i v poli. Ačkoli byl Pirogov vynikajícím chirurgem, byl ostatními lékaři málo oblíbený. Avšak i přes to se zasloužil o vznik **ženského ošetřovatelství** a prosadil myšlenku **uplatnit ženy na bojišti**. Je třeba si uvědomit, že pro tehdejší dobu bylo nemyslitelné, aby pacienty ošetřovaly ženy – natož ve válce. Pirogov dále zavedl **operování na bojišti pod narkózou** (anestézií), zásadně tím **snížil množství amputací**.

Jako spisovatel je oceňován mimo jiné pro své významné dílo o **válečné chirurgii**. Vychází německy r. 1864 v Lipsku (*Grundzüge der allgemeinen Kriegschirurgie*) a poté i rusky v letech 1865–1866 (*Načala obščej voenno polevoj chirurgii; Základy všeobecné válečné chirurgie*). Pirogov rozpracoval také též tematiku **úrazového šoku**. Bezprostředně po skončení krymské války vydává *Voprosy žizni. Dnevnik starogo vrača (Otázky života. Deník starého lékaře*, 1856; česky 1911).

Věnoval se i **reformě školství**. V Rusku vytvořil **základy moderní pedagogiky**, prosazoval vzdělávání a **důstojné postavení žen** ve společnosti. Za své pokrokové názory byl pronásledován ruským režimem.

Deset let po krymské válce byly zformulovány mezinárodní humanitární zákony (tzv. válečné zákony) a Ženevské konvence. Roku 1864 založil Švýcar **Henri Dunant** (nositel vůbec první Nobelovy ceny za mír z r. 1901) mezinárodní organizaci **Červený kříž**. Ruský Červený kříž založila právě Jelena Pavlovna a Pirogov byl jeho představitelem.

Nikolaj Ivanovič Pirogov

Článek byl označen za rozpracovaný,

od jeho poslední editace však již uplynulo více než 30 dní

Chcete-li jej upravit, pokuste se nejprve vyhledat autora v historii (https://www.wikiskripta.eu/index.php?title=D%C4%9Bjiny_o%C5%A1et%C5%99ovatelstv%C3%AD/19._stolet%C3%AD&action=history) a kontaktovat jej. Podívejte se také do diskuse (https://www.wikiskripta.eu/w/Diskuse:D%C4%9Bjiny_o%C5%A1et%C5%99ovatelstv%C3%AD/19._stolet%C3%AD).

Pokud vše nasvědčuje tomu, že původní autor nebude v editacích v nejbližší době pokračovat, odstraňte šablonu {{Pracuje se}} a stránku .

Stránka byla naposledy aktualizována v sobotu 25. března 2023 v 10:12.

Florence Nightingale

Florence Nightingale (12. 5. 1820 – 13. 8. 1910) pocházela ze šlechtické rodiny. Narodila se při cestě rodičů do Florencie, proto dostala křestní jméno Florence.

Vzdělání získávala spolu se sestrou Parthenope (k níž měla velice blízký vztah) od domácích učitelů a od otce, absolventa univerzit v Cambridge a Edinburghu. Florence měla ráda matematiku a statistiku, byla duchovně zaměřená a hloubavá. Během cest jí rodiče umožňovali návštěvy nemocnic, které si prohlížela a dělala si zápisky. Seznámila se také se Sydney Herbertem (pozdějším ministrem války), který jí ovlivnil v rozhodnutí pracovat jako **ošetřovatelka**. Když své přání být ošetřovatelkou oznámila rodičům, vznikl mezi nimi konflikt. Rodiče s jejím nadšením nesouhlasili. Práce ošetřovatelek nebyla v té době pokládána za přijatelnou pro ženy (nemocné ošetřovali muži), natož pro tak vzdělanou ženu z vysoce postavené společenské třídy. Její rodiče si také s největší pravděpodobností představovali, že se Florence vdá a založí rodinu.

Roku 1851 (bylo jí 31 let) složila zkoušku z ošetřovatelství u **Theodora Fliednera** v nemocnici v Kaiserswerthu (v Německu), kde absolvovala tříměsíční ošetřovatelský kurz.

V letech 1853–1856 probíhala válka na Krymu. Florence Nightingalová **odjela** r. 1854 s pečlivě zvolenými a zaškolenými ošetřovatelkami **na Krym**. Na její vlastní přání i na žádost Sydney Herberta byla oficiálně vyslána ministerstvem války. Dne 4. 9. 1854 dorazila do **Scutari** se 38 sestrami, které si osobně vybrala – deset římskokatolických jeptisek, osm anglikánských jeptisek, šest příslušnic řádu St. John's House a čtrnáct sester bez vyznání. Začaly pracovat ve válečné zóně. Ve „vojenské nemocnici“ zřízené z kasáren bylo ve špinavých pokojích plných krys a blech ubytováno **2300 pacientů**. Ve zpustlých kasárnách leželi na holé špinavé podlaze nazí ranění a nemocní vojáci, kterým se nedostávalo základních potřeb, jako jsou pravidelná strava, teplo, čisté lůžko, záchody či další hygienická zařízení. Dostávali jedno jídlo denně, jedli je rukama a některé dny byli dokonce o hladu. Trpěli tyfem, cholerou a průjem častějšími a nebezpečnějšími než samotná zranění.

Po příjezdu se Nightingalové nedostalo podpory ani od lékařů, ani od členů správní komise. Teprve když osobně navštívila královnu Viktorii a prince Alberta a navrhla jim vytvořit komisi pro reformy vojenského zdravotnictví, hnuly se věci kupředu. Florence i nadále shromažďovala data, školila členy nové komise a ještě v zimě r. 1854 předložila vládě osmisetstránkovou (!) šokující zprávu. Začala tím, že objednala tři sta hrubých kartáčů, zorganizovala ošetřovatelské služby, zavedla do provozu prádelnu, dietní kuchyni, hygienická zařízení, postarala se o zásoby potravin, prádla pro personál a vojáky i o vybavení laboratorí. Nastolila hygienická pravidla. Podávala stravu třikrát denně. **Během šesti měsíců**, kdy musela navíc překonávat odpor vojenských činitelů, dokázala, že se **úmrtnost** ze 42 % až 60 % **snížila na neuvěřitelná 2 %** a ke konci války dokonce na 1 %.

The Lady-in-Chief – „dáma náčelnice“, jak Nightingalové říkali, se starala i o **duševní potřeby** vojáků. Umožnila jim psát domů, zavedla systém, díky němuž mohli posílat pravidelně peníze svým rodinám, pro rekonvalescenty zřídila čítárnu, knihovnu, kavárnu a zajistila přednášky. Poprvé v historii pacienti dostávali **nemocenské dávky**.

Po celodenní službě procházela nemocnicí a kontrolovala, zda je vše v pořádku (vysloužila si tak další přezdívku, **The Lady with Lamp – „dáma s lampičkou“**). Na oplátku získala úctu a obdiv britských vojáků. „Jáka to byla úleva, vidět ji procházet… Leželi jsme tam po stovkách, ale mohli jsme líbat její stín, když dopadl na polštář a zanechal naše hlavy znovu uklidněné,“ píše voják o Nightingalové domů. Jiný voják píše: „V těchto nemocnicích je to milosrdný anděl, aniž bych přeháněl. … Když všichni lékaři odešli spát a tma se rozhostila nad mílemi vyčerpaných nemocných, mohli jste ji spatřit s lampičkou v ruce na jejích osamělých pochůzkách.“ Po zprovoznění scutarské nemocnice založila Florence Nightingalová další dvě nemocnice na Krymu.

Jako projev díky a uznání národa za tvrdou práci F. Nightingalové a ošetřovatelek byla r. 1855 uspořádána veřejná sbírka, která jí umožnila pokračovat v reformě civilního zdravotnictví v Británii. Odměněna byla i královnou Viktorií. Peníze věnovala na vybudování nemocnice.

Po návratu postupně onemocněla cholerou, úplavici a revmatismem. Žila v ústraní, ale stále pracovala. Napsala světoznámou publikaci **Notes on Nursing** (1860; Poznámky o ošetřovatelství, česky 1874: **Miss Florence Nightingale-ovy Kniha o ošetřování nemocných**), v níž zachytila naprosto nové a moderní názory na ošetřování nemocných. Věnovala pozornost i práci sestry v terénní péči a v domácnostech. Je zakladatelkou **komunitní péče a zdravotnických statistik**. Důsledně totiž věřila v sílu a moc faktů a za nejdůležitější vědu na světě označila proto statistiku. Mimo jiné je i autorkou tzv. **koláčových grafů**.

Roku 1860 založila **ošetřovatelskou školu** při nemocnici sv. Tomáše v Londýně. Ředitelkou školy se stala Sarah Wardroperová, představená nemocnice. Budoucí ošetřovatelky studovaly jeden rok, který zahrnoval teorii a praxi v nemocničním prostředí. Pak byly zařazeny jako ošetřovatelky na zkoušku na dobu tří let. Dostávaly oblek a byly ve službách školy, ačkoli za malý plat. Teprve potom byly skutečnými ošetřovatelkami.

Mary Seacole

Mary Seacole, vlastním jménem **Jane Grantová**, se narodila kreolské matce a skotskému otci na Jamajce roku 1805. V raném věku ji vychovávala opatrovnice. Od 12 let pomáhala matce ošetřovat britské vojáky a získané zkušenosti využila v Jižní Americe a na Krymu. V roce 1836 se provdala za Edwina Horatia Hamiltona Seacola a zařídili si obchod. Roku 1844 její manžel zemřel.

V roce 1850 vypukla na Jamajce **cholera**. Mary pomáhala nemocným v boji s touto chorobou. Po skončení epidemie odjela za bratrem do Panamy, kde se epidemie také objevila. Lidé Seacolovou nazývali **yellow doctors – kreolská doktorka**. Sama sice onemocněla lehkí formou cholery, ale uzdravila se. Připravovala léky pro nemocné – rozemletá hořčice rozpuštěná ve vodě (na zvracení), aplikace hořčicových obkladů aplikovaných na celé tělo (obklad dále obsahoval mouku, chléb, otruby a lněné semínko) či chlorid rtuťný jako projímadlo, jež byl smícháván s vodou.

Dalších praktických zkušeností nabyla na **Jamajce**, kde začala v roce 1853 řádit **žlutá horečka**. Epidemie byla silná. Avšak ani tentokrát se Mary nebála infekce a docházela mezi nemocné a ošetřovala je. Zde ji zastihly zprávy o válce na Krymu publikované válečným dopisovatelem The Times W. H. Russelem, který popisoval hrůzné poměry ve vojenských nemocnicích a nedostatky v ošetřování vojáků. Mary Seacolová odjela do Londýna do rekrutační kanceláře a nabídla své služby v ošetřování raněných na Krymu – žádala místo ošetřovatelky. Britské a francouzské jednotky právě pochodovaly na Sevastopol a Mary se chtěla připojit k regimentům „chlapců“ z Jamajky. Kancelář však o její služby zájem neměla (Mary byla obchodnice, nikoli ošetřovatelka). Proto se rozhodla odjet na Krym na vlastní náklady jako **dodavatelka potravin**. Cestou vyhledala v nemocnici ve Scutari Florence Nightingalovou. Nevyládřila ovšem přímo přání, že by s ní chtěla spolupracovat, patrně v to však doufala. Předala jí doporučující dopis. Nightingalová si jej přečetla a zeptala se jemně, avšak věcně: „Co si přejete, paní Seacolová – je něco, co pro Vás můžeme udělat? Pokud je to v mých silách, budu velmi šťastna.“ „Tak jsem jí pověděla o svých obavách z noční cesty veslicí,“ uvádí Seacolová, „a o tom, že pravděpodobně ve tmě nenajdu Hollander (vrtulový parník); s trochou nedůvěry jsem se svěřila pohostinnosti Scuttari, nabízejíc ošetřování nemocných pro tu noc.“ Zdá se, že Mary Seacolová Florence Nightingalové opravdu přímo neřekla, že má zájem zůstat a ošetřovat nemocné. Přespala v pokoji pradien a ráno se vydala na další cestu do Balaklavy (viz níže Mašková). Nicméně Florence by ji přijmout stejně nemohla. Jako vyslanec ministerstva války Anglie, nesla před ním zodpovědnost za ošetřovatelky vybrané a proškolené již v Anglii i za činnost celého týmu.

Mary Seacolová dorazila do **Balaklavy**. Dvě míle odtud společně s Thomasem Dayem, vzdáleným bratrancem, vybudovali na vlastní náklady **„Britský hotel“**. Místo pojmenovala „Spring Hill“. V hotelu vybudovala jídelní prostory a ubytování pro nemocné a raněné vojáky (nazývala je svými syny – „my sons“). Zajišťovala jim stravu a léky. V nižším podlaží byla restaurace a bar, vyšší bylo upraveno na způsob nemocnice. Mary byla bystrou obchodnicí. Na jedné straně oplývala štědrostí, na druhě však vyžadovala placení hotelových služeb, jelikož hotel finančně zajišťoval ošetřovatelskou péči. Přestože byl hotel postaven jen zčásti, byl v něm vždy pořádek a získal tak renomé. Budovy a zahrada se rozkládaly na pozemku o rozloze 4000 m² a stály 800 liber. O zásobách Mary se říkalo, že u „*matky*“ *najdete vše od kotvy po jehlu*. K dopravě používali Mary Seacolová a Thomas Day dvoukolové kočáry tažené koňmi a mulami, které jim však často někdo ukradl. Se zloději (lidmi i krysami ničícími zásoby) se vyrovnávali těžce.

Mary ošetřovala raněné i přímo na bojišti. Když padl Sevastopol 8. 9. 1855, dostala povolení vstoupit do města, aby mohla zajistit ošetření raněných. Vojáci jí začali říkat **„black Nightingale“ (černá Nightingalová)**. W. H. Russel o ní napsal, že je první, která očistila pojem markytánka od podezření ze zbytečnosti, obchodní podlosti a profitování. „Věřím, že Anglie nezapomene na ženu, která ošetřovala nemocné, vyhledávala raněné, pomáhala jim a utěšovala je a která jim poskytovala poslední pomoc při smrti.“ Mírová smlouva byla podepsána 15. 3. 1856.

Mary Seacolová odjížděla do Anglie bez prostředků. Aby se dostala z existenčních potíží, napsala autobiografii **Podivuhodná dobrodružství paní Seacolové v mnoha zemích** vydanou r. 1857 a 1858 (Wonderful Adventures of Mrs. Seacole in Many Lands). Anglický tisk vyzvedl její vážnou situaci a během čtyřdenních významných vojenských oslav se pro Mary vybraly peníze. Sochařka hraběnka Gleichen, neteř královny Viktorie, zhotovila její bustu – Mary byla členy královské rodiny považována za blízkého přítele.

Po zbytek života pracovala a cestovala mezi Londýnem a Kingstonem. Zemřela 14. 5. 1881 v Paddingtonu ve věku 76 let. Je pochována na katolickém hřbitově St. Mary v severozápadním Londýně.

Od vojenských činitelů obdržela za svého života anglický, francouzský, ruský a turecký řád za zásluhy. Po její smrti, postupně, tak jak umírali svědci jejich zásluh, se na ni zapomínalo. Ve 2. polovině 20. st. dochází k pokusům o obnovení památky Mary Seacolové. V roce 1954, při stém výročí Krymské války, se přejmenovala Všeobecná asociace kvalifikovaných sester na Jamajce na Středisko Mary Seacole. 20. 11. 1973 se konala slavnost při příležitosti rekonstrukce náhrobku M. Seacolové, od 14. 5. 1981 se každoročně koná pamětní slavnost k výročí jejího úmrtí a r. 1984 byla opět vydána její kniha Wonderful Adventures of Mrs. Seacole in Many Lands.

Na rozdíl od Florence Nightingalové se **Mary Seacolová** věnovala přímému **ošetřování** zraněných a nemocných a jejich **léčení**. Její výjimečnost spočívá v odvaze být **odkázána sama na sebe**, v **intenzitě** okamžité péče, v **práci** v poli a v projevované **laskavosti a soucitu**. Na Krymu vytvořila alternativu k lazaretům a nemocnicím. Své ošetřovatelské či léčebné poznatky bohužel nezaznamenávala. **Florence Nightingalová** byla zase vynikající odvážnou **organizátorkou**, **formulovala** dodnes platné ošetřovatelské zásady a postupy, **vyškolila** první ošetřovatelky v Anglii, **založila** ošetřovatelské školství v Evropě, **reformovala** vojenské a civilní ošetřovatelství a **publikovala** na 200 odborných prací. Nezabývala se léčením (to nechávala lékařům) ani přímým ošetřovatelstvím (to bylo starostí ošetřovatelek, které vedla).

Tyto dvě výjimečné ženy spojuje **cílevědomost**, **odvaha**, **obětavost**, jejich **dobrovolný odchod do krymské války** a ve jménu humánní pomoci odvaha **obětovat jistoty** (pohodlí) života v rodné zemi a mimo jiné i síla **prosazovat vlastní přesvědčení, bojovat** s předsudky a nezájmem.

Marja Simonowa (Maria Simon)

Marja Simonowa (1824–1877), národností Lužická Srbka, byla dobrovolná ošetřovatelka raněných, průkopnice vzdělávání ošetřovatelek a také průkopnice práce Červeného kříže v Německu. Narodila se v Dobruši v Horní Lužici jako Marja Janašec. Její druhý manžel F. A. Simon měl v Drážďanech obchod s bílým prádlem a krajkami a Marja mu pomáhala až do počátku léta r. 1866, kdy se vydala na královéhradecké bojiště ošetřovat vojáky. Po zjištění, že jsou zde stovky raněných, o něž se nemá kdo starat, přivezla z Drážďan náklad zdravotnického materiálu. Následujícího roku založila princezna Carola, manželka saského korunního prince Alberta, ženský ošetřovatelský spolek **Albertverein**, do jehož vedení povolala i Marju Simonowou. Princ Albert totiž již před časem přijal myšlenku mezinárodního Červeného kříže, pro niž jej nadchl sám **Henri Dunant**. Ošetřovatelkám se říkalo albertinky, později sestry Červeného kříže. Za prusko-francouzské války působila Simonowa jako zdravotní sestra; své zkušenosti shrnula v ceněné publikaci *Erfahrungen auf dem Gebiete der freiwilligen Krankenpflege im deutsch-französischen Kriege 1870–1871 : Briefe und Tagebuchblätter* (1872) a zúročila v další praxi: r. 1872 založila u Drážďan ozdravovnu pro invalidy, při níž se vzdělávaly nové ošetřovatelky. Zasloužila se o to, aby ženské ošetřovatelství raněných a nemocných bylo konečně uznáno coby samostatné povolání.^{[1]]^{]2}}

Odkazy

Související články

- Dějiny ošetřovatelství
- Dějiny ošetřovatelství/Pravěk
- Dějiny ošetřovatelství/Středověk
- Dějiny ošetřovatelství/Novověk

Reference

- WITTNEBEN, Karin. *Deutsche Biographie : Simon, Marie (Maria) Salome, geborene Jannasch* [online]. Bayerische Staatsbibliothek, [cit. 2016-06-13]. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd117394068.html#ndbcontent>.
- . *Deutsches Rotes Kreuz* [online]. PflegeWiki, [cit. 2016-06-13]. <http://www.pflegewiki.de/wartung/>.

Externí odkazy

- VARGOVÁ, Lenka, Ladislava HORÁČKOVÁ a Miroslava MENŠÍKOVÁ. *Zdravotní péče o brněnské obyvatele v 18. a 19. století : Multimediální podpora výuky klinických a zdravotnických oborů* [online]. Portál Lékařské fakulty Masarykovy univerzity [online], ©2010. Poslední revize 30.6.2011, [cit. 26.11.2011]. <http://portal.med.muni.cz/clanek-537-zdravotni-peco-o-brnenske-obyvatele-v-18-a-19-stoleti.html>.

- [Historie ošetřovatelství {{{2}}}]

Použitá literatura

- MAŠKOVÁ, Jana. *Ošetřovatelství za krymské války : Diplomová práce, 1. LF UK, Ústav teorie a praxe ošetřovatelství*. 1. vydání. 2007. 107 s. Vedoucí diplomové práce J. Mlýnková.
- PEARN, John. *Doctors and Nurses in the Crimean War : A perspective of Military Medicine with some contributions of Russian and British doctors and nurses to contemporary medicine* [online]. 1. vydání. 2005. 31 s. Dostupné také z <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:AN9RRAlIVs4J:www.clandonaldqld.org/Speeches/Prof.%2520John%2520Pearn%27s%2520Address%2520Clan%2520Donald%2520Dinner%25202006.pdf+Pearn+%22DOCTORS+AN
- SEACOLE, Mary. *Wonderful Adventures of Mrs. Seacole in Many Lands*. 1. vydání. London : Penguin, 2005. s. 224. ISBN 0140439021.
- KNOBLOCH, J.. Sestra v historii. *Zdravotnická pracovnice*. 1988, roč. 38, no. 12, s. 732-739, ISSN 0049 8572.